

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.12.14>

Volume 6/3

2022 p. 292-313

BABÜR'ÜN TAHRAN GÜLİSTAN (SALTANATI) KÜTÜPHANESİ'NDEKİ KÜLLİYATI İÇİNDE YER ALAN ARUZ RİSALESİ NÜSHASI¹

A COPY OF THE *RİSÂLE-İ 'ARŪZ* INCLUDED IN BABUR'S *KÜLLİYÂT*
IN TAHRAN GOLESTAN (SALTANATI) LIBRARY

Reza KHALİLİY*

ÖZ

Babür Şah'ın neredeyse bütün eserlerini kapsayan bir külliyyat, Tahran'ın Gülistan (eski adıyla Saltanati) Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Bu külliyyat hakkında erken dönemde bilgi sahibi olsak da yer değiştirmeler, yanlış sınıflandırma ve sayfalandırmadan dolayı sağlıklı bilgi edinilememiştir. Bütünüyle satırlı Farsça tercümesi ile birlikte gayet okunaklı bir talikle yazılan Türkçe eser, birçok açıdan nefis ve önemli bir kaynak niteliğindedir. Yazmanın içinde yer alan Farsça tercümeli Çağatayca Babürname dışında en önemli eserlerden birisi de Babür'ün daha önce Paris nüshası ile bilinen Çağatayca Aruz Risalesi'dir. Çalışmalarımız sırasında elde ettiğimiz Marmara Üniversitesi Merkez Kütüphanesi nüshasıyla birlikte 3 nüshası tespit edilmiş olan Aruz Risalesi en kapsamlı Türkçe aruz kılavuzu niteliğindedir. Eserde Türkçe ve Farsçada kullanılan bütün vezinler gerekli açıklamalar, taktiller ve her iki dilden bol örneklerle açıklanmış, daha sonraki bir tarihte esere eklenen bir bölümle ise tek beytin farklı varyantlarıyla bütün beş yüzü aşkın veznin formülize edilmesi sağlanmıştır.

Bu çalışma aruz bilimi yanında Türkçe nesir örneği olması hasebiyle ve barındırdığı tanıkların antoloji değeriyle de önem arz etmektedir. Üzerinde durduğumuz nüsha ise Farsça tercümesi yardımıyla

¹ Bu çalışma; Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalında "Zahîrüddîn Muhammed Bâbü'rün Aruz Risalesi (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)" başlığıyla hazırlanmakta olan doktora tezimizden üretilmiştir.

* Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-mail: togrul.ata@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5159-5786, İstanbul, Türkiye.

özellikle ek kısımda birçok sorunsalın çözülmesine yardımcı olmaktadır. Saltanatî Kütüphanesi'nin günümüzde Gülistan Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ne taşınmış olması ve nüshanın eksik betimlemeleri Babür Külliyyatı hakkında eksik bilgilere ve yanlış anlaşılmalara yol açmıştır. Bu makalede belirtilen hususlar düzeltilmeye ve çözülmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Babür, Külliyyat, Tahran Gülistan Sarayı Müzesi (Saltanatî) Kütüphanesi, Çağatay Türkçesi, Aruz Risalesi.*

ABSTRACT

A Külliyyāt (collected works) that covers almost all of Babur Shah's works is housed in Tehran's Gulistan (formerly Saltanatî/Royal) Library. Although we had information about this Külliyyāt in the early period, reliable data could not be obtained due to displacements, misclassifications and pagination errors. This Turkish manuscript, written in a very legible nasta'liq calligraphic style and accompanied by a Persian translation under each line, is an exquisite and important source in many respects. Apart from the Chagatai Bābūr-nāme with Persian translation that is included in the manuscript of Külliyyāt, one of Babur's other most important works in it is the 'Aruz Risālesi (Treatise on Prosody), which was previously known for its Paris copy. The work has three copies, including the one we identified during our studies at the Marma University Central Library, and is the most comprehensive Turkish prosody guide. It includes necessary explanations and plenty of examples of Turkish and Persian prosody and all their meters in both languages. Also, in a section that was added later, more than five hundred meters were formulated and explained in one single couplet.

This study is also vital because it is an example of Turkish prose besides the science of prosody and the anthology value of the quotes it contains. The copy we focus on helps to solve many problems, especially in the appendix, with the help of its Persian translation. The fact that the Royal or Saltanatî Library was moved to the Golestan Palace Museum Library today and the incomplete descriptions of the copy led to incomplete information and inaccuracies about the Babur's Külliyyāt. This study aims to investigate these issues and resolve and correct the misinterpretations.

Keywords: *Babur, Kulliyat-i Babur, Tehran Golestan Palace Museum (Saltanatî) Library, Chaghatai Turkic, Treatise on Aruz.*

GİRİŞ

Ünlü devlet adamı ve siyasî şahsiyet, Hindistan'da Babür İmparatorluğu'nun kurucusu yazar ve şair Zahîrüddîn Muhammed Bâbür (1483-1530), liderliği yanında

birçok ilke imza atarak Çağatay edebiyatına da büyük katkılarda bulunmuştur. İcat ettiği Hatt-ı Babürî adlı yazı türü, Türk edebiyatında ilk hatırat türü mensur eseri kaleme alması ve Türk aruzu üzerine kapsamlı çalışması bu bedii çalışmaların başında yer almaktadır. Kronolojik olarak otobiyografisini içeren Babürname adlı seri türünde ilk olmakla birlikte Türk edebiyat tarihinin nesir alanındaki başyapıtlarından biri olarak kabul edilmektedir. Babür, manzum sahada da Nevayi'den sonra Çağatay edebiyatının en büyük şairi unvanını kazanmıştır.

Babür'ün 47 yıllık ömründe kaleme almış olduğu ve günümüze kadar ulaşabilen eserleri şunlardır:

1. **Divan:** Çağatayca 119 gazel, 18 mesnevi, 210 rübâi, 57 muamma, 19 kıt'a, 15 tuyuğ, 79 matla', 7 masnû' şiir, 18 nâtamam gazel, 3 nazm, 16 musarra' beyit, 5 müfred, 4 mensur parça yer almaktadır. Ayrıca Farsça olarak kaleme alınmış 2 gazel, 12 rübâi, 8 kıt'a, 17 matla' ve 1 mensur parça da divanın içinde mevcuttur (Yücel, 1995: 19). Divan Babürname'deki ifadesine göre H. 926 (M. 1519) yılında Kabil'de tedvin edilmişti. Şiirlerinin alfabetik değil de kronolojik olarak sıralanmış olduğu düşünülmektedir (Akün, 1991a: 398). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (TY, nr. 3743), Paris Bibliothèque Nationale (Suppl. Turc, 1230), Topkapı Sarayı (Revan Kitaplığı, nr. 741), İstanbul 100. yıl Atatürk Kitaplığı (Muallim Cevdet Yazmaları, nr. K. 352), Haydarâbâd Sâlâr Jang Müze Kütüphanesi (nr 4478 ve 4479) ve Hindistan Nevvâb Kütüphanesi'nde birçok nüshası bulunmaktadır.

2. **Bâbürnâme** (Tüzük-i Bâbüri, Vekâyi', Vekâyi' name, Vekâyi'nâme-i Pâdişâhî, Hâtîrât, Vâkı'ât-ı Bâbüri): Yazarın en önemli eseri olarak mensur bir hatırat ve Çağatay nesrinin en ileri örneğidir. Babür Şah bu eserde samimi bir dil ve gerçekçi bir üslupla çocukluğundan hayatının sonlarına dek bütün hayatını 1519 ile 1530 yılları arasında kısım kısım hikâye etmiş, gezip gördüğü yerleri, tanıştığı insanları, kültürleri, coğrafyaları gözlemleyip sadakatle anlatmıştır. Bâbürnâme klasik dönemde Farsça, Urduca, İngilizce, Fransızca gibi yaygın dillere erken dönemde tercüme edilmiştir. Bâbürnâme'nin burada söz edilen Tahran (Gülistan/Saltanatı/Sultanî) nüshası yanında Elphinstone (İskoçya Millî Küt., nr. 18.3.18), Lindasiana Küt., Haydarâbâd Sâlâr Jang Küt. nüshası gibi birkaç Çağatayca yazması günümüze ulaşmıştır.

3. **Arûz Risâlesi:** Risalede beş yüzden fazla vezne yer verilmiştir. Eserin Paris Biblioteque Nationale'deki nüshası Fuad Köprülü tarafından ortaya çıkarılmıştır. Eserin Z. V. Togan aracılığıyla bilinen bir diğer nüshası ise Tahran'da Saltanati (günümüz Gülistan) Kütüphanesi'ndeki Babür Külliyyatı içinde yer almaktadır. Çalışmalarımız sırasında ortaya çıkan Marmara Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ndeki (YZ1742) anonim yazma da 3. nüsha sayılmalıdır.

4. **Mübeyyen** (Mübeyyen der-Fıkh, Fıkh-ı Bâburî): Hanefi fıkhıyla ilgili birtakım konuları (iman, hac, oruç, sefer, misafirlik, zekât, namaz, haraç vb.) 5 fasıl hâlinde mesnevi tarzında yalın dille halk için 1522'de (Aruz Risalesi, Paris 170a) kaleme aldığı didaktik bir risaledir. Mübeyyen'in uzun bir süre Türkçe bilen halk arasında oldukça beğenildiği bilinmektedir. Babür'ün kurduğu imparatorlukta uygulanan vergi sistemini ortaya koyması gibi çeşitli açılardan da önem taşımaktadır (Seyhan 2003: 101). Berlin nüshası 2152 beyitten oluşmaktadır.

5. **Risâle-i Vâliyye Tercümesi:** Tasavvuf ahlâkına dair Nakşibendî Hoca Ubeydullah Ahrâr'ın Farsça Vâliyye risalesininin manzum olarak Çağatay Türkçesine tercümesidir. Kasım 1528'de hastalandığı bir sırada adak olarak yazılmıştır. 243 beyitten oluşan ve divan nüshalarında yer alan bu eserden sonra Babür'ün içkiyi bırakıp tasavvufa yöneldiği söylenir (bkz. Vekâyi': 353-355, 375 vb.

Babür'e bir de oğlu Hümâyûn için yazdığı 11 Ocak 1539 tarihli Farsça gizli bir Vesâyânâme (Vaşiyet-nâme-i Maḥfî, Bhopal Devlet Küt.) atfedilmiştir (Beveridge 1923: 78-80). Her ne kadar elimizde olmasa da kaynaklardan öğrendiğimize göre musiki ve harp konusu ile ilgili iki risalesi daha vardır (Akün 1991a: 400).

TAHRAN GÜLİSTAN (SALTANATÎ) KÜTÜPHANESİ'NDEKİ BABÜR KÜLLİYATI

Halen Tahran'daki Gülistan Sarayı Müzesi'nde bulunan Babür Külliyyatı daha önce Kitabhane-i Devlet-i Aliyye ve Kitabhane-i Saltanati diye bilinen bu kütüphanede eski katalogda 2249, yeni katalogda 2936 numarada "Vekayi-i Babürî" diye isimlendirilerek tutulmaktadır. Eserin istinsah tarihi künyede H. 935 (1528/1529) olarak kaydedilmiştir.

Külliyat hakkında ilk olarak Zeki Velidi Togan "Vaqayi' Babur" diye bilgi vermiştir (Togan, 1960a: 444; 1960b: 153). Nüshayı ilk kayıttta Kütübhâne-i Saltanatî, nr. 671, öbür kayda göre nr. 676 olarak takdim eder. Togan, istinsah tarihini 931 (1525)

olarak vermiş, siyah mürekkeple harekeli olarak yazılan Çağatayca metnin satır aralarında kırmızı mürekkeple Farsça tercümenin bulunduğu, “içinde Vaqayı'den başka Babur'un Divanı, Mizan al-Avzan ve diğer küçük eserleri”nin yer aldığı denilmekte ise de aslında istinsah tarihi kütüphanenin verdiği künyeye göre 935 yılıdır ve elimizdeki mikrofilme göre divanını içermemektedir. Verilen kayıt numaralarında da mevcut bilgilerle uyuşmamaktadır. Künyede yer alan numara 2936'dır. Nitekim doktora tezini bu kütüphanedeki nüshaya dayanarak hazırlayan Jean-Louis Bacqué Grammont'a göre de 2936 numarada kayıtlı olan bu eser, 1034 sayfalık bir külliyyattır (Şen 1993: XXXIII).

Eser, kütüphanede Vekayi-i Babüri diye isimlendirilmiş, bundan dolayı ve nüshanın uzun süre elde edilemeyişinden mütevellit muhtevası pek dikkat çekmemiştir. Aruz Risalesi üzerine hazırladığımız doktora çalışması için uzun uğraştan sonra elde ettiğimiz bu nüshanın özellikleriyle birlikte özellikle Aruz kısmı üzerinde durmaya çalışacağız.

Külliyyatın Önemi

Gülistan (Saltanatı) Kütüphanesi'ndeki Babür Külliyyatı, onun eserlerinin bir arada ilk tercümesi olması hasebiyle oldukça önem arz etmektedir. Z. V. Togan, nüshanın değeri hakkında “Böyle bir itinalı harekeli doğu Türkçe ancak Mahmud Kaşgari'nin eserinde ve Horezm'de telif olunan Nehc al-Ferâdis kitabında bulunmaktadır.” (Togan, 1960a: 444) diye yorumda bulunmuştur. Aynı müellife göre “Babür'ün eserlerinin en otantik nüshası bu nüshadır, aynı zamanda bu yazma Babürlülük sarayından kalan bir hüsnühat numunesidir” (Togan, 1960b: 153).

Tercümenin ve harekelendirilmiş kısımların yanında eserin derkenarlarında zor kelimelerin telaffuzu ve anlamları konusundaki izahlar da araştırmacılar için değerini arttıran hususlardan biridir.

Yalnız Türkçe bilenlerle sınırlı kalmayıp daha geniş bir okunma sahası bulması arzusu ile *Bâbürnâme*'nin daha XVI. asır içinde Doğu'un yaygın ve müşterek edebiyat dili olarak Farsçaya tercümeleri ortaya konulmuştur. Bunların en eskisi, Tahran'da Kütübhâne-i Saltanatı'deki (nr. 671) Bâbürlük külliyyatı içindedir. Babür'ün hayatta olduğu sırada yapılan bu tercümenin varlığının bilinmesinden önce Farsça ilk tercümesinin, Bâbürlük'ün maiyetinin ileri gelenlerinden Şeyh Zeyn tarafından yapıldığı zannedilegelmiştir (Akün, 1991b: 406).

Vefâ'î mahlaslı Şeyh Zeyneddin Hıvâfî (ö. H. 940 / M. 1534), Babür'ün münşisi olup Babürname'nin Babür'ün Hindistan'daki hayatıyla ilgili bazı kısımlarını Farsçaya tercüme etmiş ve günümüzde İngiltere kütüphanelerinde bu tercümenin birkaç cüzü bulunmaktadır (Habibi, 1972: 55).

Genelde Babürname'nin Ekber Şah (1542-1605) zamanında Çağatay Türkçesinden Farsçaya tercüme edildiği düşünülmektedir. Oysa bu bilgiler ışığında Gülistan Külliyyatı içinde yer alan Vekayi'-i Baburî tercümesi eserin ilk çevirisi olarak sayılmalıdır. Şeyh Ebü'l-fazl el-'Allâmî'nin Ekbername'de verdiği bilgiye göre ise Vekayi eserini, "Cihanın itaat ettiği şehinşahlık hükmü mucibince İlahî 34 tarihinde¹ yüksek sancaklar Keşmîr ve Kâbil bahar yurtlarının çiçek gezisinden geri döndüklerinde Mirza Han Hân-ı Hânân bin Bayram Han Farsçaya tercüme etti." (Abul-fazl 1877: 118). Eserin çok sayıda nüshası bulunan en yaygın ilk Farsça tercümesi, Abdürrahim Hân-ı Hânân bin Bayram Han'ın H. 998 / M. 1590 yılında Ekber Şah'ın emri üzerine yaptığı tam metin çevirisidir (Habibi 1972: 54). Ekbername'deki kaydın da aynı eseri işaret ettiği anlaşılmaktadır. Ekbername'de verilen İlahî 34 yılı da tahminen 997 yılına denk gelmektedir. H. 993 / M. 1586'da Behruz Han'ın emriyle Mirza Payende Hasan Gaznevi tarafından başlatılan Farsça çeviri ise ancak Babür'ün hükümdarlığının 7. yılının başına kadar ulaşmış, kendisinden sonra Muhammedkulı Hisari Moğol onu 935 yılı olaylarına kadar tercüme etmiştir. İki çevirinin de yazmaları Londra ve Paris kütüphanelerinde mevcuttur (Habibi 1972: 55).

Gülistan nüshası birkaç farklı özellik taşıması açısından önem arz etmektedir:

Eser oldukça düzgün celi bir nestalik yazısıyla yazılmış, Babürname dışındaki bütün eserler harekelendirilmiştir. Dolayısıyla sağlıklı bir okuma için oldukça elverişlidir. Farsça satırlı tercüme bazen hatalı olsa da büyük ölçüde semantik olarak dayanak ve malzeme oluşturmaktadır. Bazı derkenarlar hem semantik değer taşımakta, hem de fonetik olarak birtakım ipuçları içermektedir. Eserin birçok yerinde, özellikle Mübeyyen mesnevisi bölümünde okur için zor olduğu düşünülen kelimelerin anlamı verilmeyle birlikte harflerin üzerinde ince kalemle yazılan "ışkâf", "elif-i/vāv-ı/yā-i sākıf", "elif-i/vāv-ı/yā-i zāhir", "kāf-ı/bā-ı 'Arabî", "kāf-ı/cīm-i Fārsî", özellikle "yā-i zāhir-i mechül" (kapalı /ê/) gibi terimlerle ünlü ve ünsüzlerin tam fonetik değeri yansıtılmaya çalışılmıştır.

¹ Târîh-i İlâhî: Babür İmparatorluğu'nun 3. hükümdarı olan ve 1582'de Dîn-i İlâhî'yi kuran Celâlüddîn Muhammed Ekber Şâh (1542-1605) tarafından temeli atılan ilahi bir takvimdi. Başlangıcı onun tahta oturma tarihi olan Rebiu'l-evvel 963 (14 Şubat 1556) günüydü.

Bu külliyyatın içinde yer alan, yazmalarının ender olması hasebiyle esas önemli sayılan kısım aslında üzerinde ayrıntılı bir şekilde duracağımız Aruz Risalesi'nin bir yazmasıdır. Aruz Risalesi kısmında Paris nüshasında yer almayan ek kısım da yer almaktadır. 60 varaktan olan bu kısımda şair bir anahtar beyit üzerinden bütün vezinleri formülize etmeye çalışmıştır.

Fiziki Özellikler:

Babür'ün Gülistan Külliyyatı nshası “rahlî” diye tabir edilen boyutta ve meşin kaplıdır. Çağatayca metin siyah celî nestalikle, tercüme kısmı ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Devletabadi ve Buharayı “şekerî” kağıdı üzerinde yazılmış ve çerçevenmiştir. Kapak Sahafbaşı işi mavi işlenmiş deridir. Bacqué-Grammont'un verdiği bilgiye göre kitap 40.4 x 25.7 cm ebadındadır. Metin ise 26.3 x 12.7 cm ebadında yaldızlı bir çerçevenin içindedir. Siyah mürekkeple ve ta'lik hattı ile yazılmış Çağatayca metnin satır arasına kırmızı mürekkeple Farsça tercümesi de yer almaktadır (Şen 1993: XXXIV).

Türkçe kısım iri kalemle ve harekeli düzgün bir nestalik yazısıyla, satıraltı Farsça çevirisi ise ince yalın bir tahrirî nestalikle yazılmıştır. Yazmada yer alan eserlerin Çağatayca metinleri harekeli olduğu hâlde Baburname ender özel isimler ve bazı zor kelimeler dışında harekesiz yazılmıştır. Metnin derkenarlarında kırık nestalikle Çağatayca kelimelerin okunuşu ve Farsça açıklamaları eklenmiştir.

Nüsha, toplam 521 yazılı yapraktan oluşmaktadır. Her sayfada 9 satır Türkçe metin ve altında ince yazıyla 9 satır Farsça tercümesi yer almaktadır. Bazı mukaddimelerde yer alan Farsça kısımlar da Türkçe metnin kelemi ile ve altyazısız yazılmıştır.

Nüshanın yaprakları altın çizgilerle ve siyah bentle çerçevenmiştir. Birçok yerde süsleme vetzhip için Aruz kısmında ise renkli aruz dairelerini çizmek için seçilmiş olan alanlar boş bırakılmıştır.

Yazma büyük olasılıkla daha sonraki dönemlerde yeniden sayfalandırılırken varakları ileri geri birleştirilmiştir. Tespitimize göre mevcut sayfalamaya göre 1b-60b arasında yer alan kısım aslında Aruz risalesinin 2. kısmı olup risalenin esas başlangıcı 97b'den sonraki 77 yaprakta yer almaktadır. Risalenin mevcut nüshadaki esas metni 77 varaktan, ek kısmı ise 60 varaktan oluşmaktadır. Devamında ise mevcut düzene göre Mübeyyen, Vekayi' ve Validiye Risalesi yer almaktadır.

Gülistan (Saltanatî) nüshasının Babürname kısmında Haydarâbad nüshasına göre şu boşluklar tespit edilmiştir:

1. H. 35a/9-35b/6 arası 901 yılı vakaları G. 565. sayfanın 7. satırından itibaren;
2. H. 38a/2-39a/5 arası 901 yılı vakalarının sonu ile 902 yılı vakalarında G. 573. sayfanın sonundan itibaren;
3. H. 90a/13-216b/4 arası 906 yılı vakalarından 925 yılı vakalarına dek G. 744. sayfanın 6. satırından itibaren;
4. H. 240a/8-251b/3 arası 925 yılı vakalarından 926 yılı vakalarının sonuna dek G. 837. sayfadan itibaren;
5. H. 289a/14-303b/4 arası 932 yılı vakalarından 933 yılı vakalarına dek G. 983. sayfadan itibaren;
6. H. 310b/13-382a/7 arası 933 yılı vakalarından 936'ya dek Gülistan nüshası eksiktir.

Gülistan nüshası 1010. sayfada “Va’llâhu bi-küllî şey’in ‘alîm” duası ile sona ermektedir. (Şen, 1993: XXXIV; Bacqué-Grammont, 1969: 19-24)

İstinsah:

Külliyyatın müstensahi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Z. V. Togan’a göre H. 931 (1523) yılında Babür’ün sağlığında istinsah edilmiştir (Togan, 1960a: 444). Oysa eserin son bölümünü oluşturan Risâle-i Vâliyye bu tarihten sonra, Babürname’deki tam tarihiyle 27 Safer 935 (10 Kasım 1528) günü yazılmaya başlanmıştır (bkz. Babürname, Arat, 2000: 558). İstinsah tarihi eserin kütüphane tarafından verilen künyesinde H. 935 olarak belirtilmiştir. Bu bilgi eserin son kısmı olan Risale-i Vâliyye Tercümesi sonunda yer alan “[...]² ihtitâmî-ğa yetti bu kelâm / [...]³ ‘âmil el-ge özini ma ‘mül èt / [...]⁴ yıl toğuz yüz èdi ve otuz bès” kaydına, daha doğrusu altındaki Farsça çeviriye dayandırılmış olmalıdır. Bu kaydı tam da 935 yılında yazılmış olan Risâle-i Vâliyye’nin telifi değil, nüshanın istinsah tarihi olarak kabul edersek yazarın hayatta olduğu son yıllarda kaleme alınmış olmalıdır.

² Sayfanın bu kısmı kaplandığından dolayı okunamamaktadır.

³ Sayfanın bu kısmı kaplandığından dolayı okunamamaktadır.

⁴ Sayfanın bu kısmı kaplandığından dolayı okunamamaktadır.

Külliyyatın başında 27 Rebi'ulevvel 1022 (17 Mayıs 1613) tarihli bir kayıt, “Âlemgîr Şâh” adına bir mühür ve Hindistan Timurî sultanları kütüphanesinin nişanı gözükmekte, Keşmir'den Kacar ülkesine geldiği anlaşılmaktadır. Yazmanın başına eklenen Farsça bir kayıta “Bu Vekâyi'-i Bâbüri kitabı 9 Şevval 1248 (1 Mart 1833) tarihinde Rey'den satın alınıp [Zencan'da] Dârâ'î⁵ Kütüphanesi'ne dahil edildi” bilgisi yer alır. Mübeyyen kısmının başındaki kayda göre ise 14 Rebi'ulevvel 1277 (30 Eylül 1860) günü Muhsin Mirza Mirahur [bin Abdullah Mirza Dârâ bin Fethalişah Kacar] tarafından Tahran'da Nâsireddin Şah Kacar'a hediye edilmiştir.

Bacqué-Grammont, Babür'ün sağlığında (Mart 1529) Semerkant'a Hoca Ubeydullah Ahrar'ın torunu Hoca Kelan'a gönderdiği el yazması Babürname nüshasının Tahran nüshasına örnek teşkil etmiş olabileceğini düşünmektedir (Bacqué-Grammont, 1969: 11).

Babür Külliyyatı'nda Yer Alan Eserler

Nasireddin Şah döneminde kurulan ilk adıyla Kitabhane-i Devlet-i Aliyye-i İran, Pehlevî döneminde Kitabhane-i Saltanatı ve devrim sonrası Gülistan Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (bak. Atabay 1978) yer alan künyesinde yanlışlıkla “Vekâyi'-i Babürî” diye adlandırılmış, daha sonra bu kısmın “1. cilt” olduğu, 2. cildinin ise “der-kânün-ı şarf-ı Türkî” (aslında Aruz Risalesi) sayıldığı notu düşülmüştür. Bu yanlış anlaşılma yazmanın ilk varacağındaki “Türk dilinde olan bu sevimli Vekâyi'-i Babürî kitabı 9 Şevval sene 1248'de (1 Mart 1833) Rey'de satın alındı ve Dârâyî Kütüphanesi'ne dahil edildi” notundan kaynaklanmış olmalıdır. Eserin varaklarının son dönemde yanlış sıralanması ve tespitimize göre bazı varakların düşmüş olması da muhtevanın tam teşhis edilememesinde etkili olmuştur.

Eseri yeniden ele aldığımızda Babür Külliyyatı içinde Babür'ün dört eserinin yer aldığı görülmektedir:

1. **Aruz Risalesi:** İsimsiz olarak ve ek kısmıyla (60y) başlayıp sonra esas risaleye (77y) geçmek üzere toplam 137 yaprak
2. **Mübeyyen:** Başlıksız olarak 93 yapraktan oluşur.

---

⁵ Ünlü Dârâ'î hanedanı Fethalişah'ın 11. torunu, Hamse Bölüğü'nün valisi ve Zencan şehrinin Sultani Camisi ve Medresesi'nin kurucusu Abdullah Mirza'nın soyundan gelir. Bu hanedanda Abdülmecid Mirza gibi ünlü alimler ve Hüseyin Dârâ'î, Burhânü's-saltana Dârâ'î, Şükrullah Mirza Dârâ'î, Fatıma Sultan Dârâ'î, Menije ve Azade Dârâ'î gibi şairler yetişmiştir.

---

3. **Veķāyi'-i Babürî:** Toplam 278 yaprak
4. **Risāle-i Vâliidiye Tercümesi:** Başlıksız olarak toplam 13 yaprak

Her dört eser eksiksiz olarak satıraltı Farsça tercümeyle sahiptir.

Jean-Louis Bacqué Grammont'a göre "2936 numarada kayıtlı olan 1034 sayfalık külliyyatta" Babür'ün şu eserlerinin yer aldığı ileri sürülmektedir: a) Divan (s. 1-377), b) Aruz Rialesi (s. 379-455), c) Bâbüname (s. 457-1010), ç) Risale-i Vâliidiye (s. 1013-1034) (Şen 1993: XXXIII-XXXIV). Bu bilgiye göre Mübeyyen, külliyyatta yer almamaktadır (Seyhan, 2003: 98) ve yazmanın ilk kısmı Divan'dan oluşmalıdır. Oysaki bizim elde ettiğimiz mikrofilm üzerinden yaptığımız hesaplamaya göre toplam 1042 sayfa olan külliyyatın içinde şairin Mübeyyen mesnevisi de yer almakta, fakat Divan yazmada yer almamaktadır. Anlaşılan araştırmacının yanılması, eserin yeniden sayfalandırılması sırasında bazı yaprakların yanlış sıralanmış olması, Vekayi dışındaki eserlerin başlıksız olması ve muhtemel Aruz Risalesi'nin büyük bir kısmını Mübeyyen ile birlikte Divan sanmış olmasından kaynaklanmaktadır.

ARUZ RİSALESİ

Babür'ün Aruz Risalesi H. 932-934 yıllarında Türk şairlerinin aruz kalıpları üzerine yazmış olduğu bir aruz bilimi risalesidir. Aruz risalesi, Babür'ün edebiyat kuramcılığı ve araştırmacı-eleştirci yönünü ortaya koyan bilimsel bir eserdir. Kendinden önce Ali Şir Nevâî'nin aruz nazariye ve kaidelerine dair yazdığı eseri yeterli görmemekten gelen bir ihtiyaçla Bâbü'ün ondan 35 sene kadar sonra aynı konuda meydana getirdiği bir çalışmadır (Akün 1991a: 398). Babür, Vekayi'de Nevâî'nin Mîzânü'l-evzan'ını birçok bakımdan yetersiz ve kusurlu bulduğunu açıkça söyler: "[Ali Şir Bey Nevâî] Bir de Mîzânülevzân adlı bir arûz risâlesi yazmışsa da tenkit edilecek tarafı çoktur. Yirmi dört rubai vezninden dört tânesinde yanılmıştır. Bâzı bahirlerin vezinlerinde de yanılmıştır ve bunlar arûz ile uğraşanlarca mâlûmdur." (Arat 2000: 264; Vekayi', s. 186). Bâbü böylece eserini kaleme almaktaki hareket noktasını açıklamış olur. Babürname'de Seyfî Buharî'nin aruz risalesi de eleştiriye konu edilmiştir: "Bir de Farsça bir arûz risâlesi vardır ki, bir cihetten çok kısa ve diğer cihetten de çok uzundur. Kısa - çünkü lâzım olan şeyler yazılmamış; uzun - çünkü mâlûm ve belli olan sözler, nokta ve i'rabına kadar yazılmıştır." (Arat 2000: 281).

Bâbüname'deki kayıt ve notlarından da aruz nazariyat ve ıstılahlarına kuvvetle hâkim olduğu ayrıca belli olan Bâbü'ün risâlesi, tasnif ve tertip itibarıyla Nevâî'den pek

farklı değildir. Her ikisinin de kaynakları müşterektir. Nevâî'den ayrılan tarafı, bahisleri ondan daha tafsilâtlı ve çok daha bol örneklerle vermesidir. Bu bakımdan Nevâî'nin risâlesi Bâbü'r'ünkü yanında biraz sönük kalır. (Akün 1991a: 398)

Bâbü'r'ün kayıp sanılan *Arûz Risâlesi* ilk defa Fuad Köprülü tarafından Bibliothèque Nationale'deki bir yazmadan bulunup ortaya çıkarılmıştır. 1923 Kasım'ında Dinler Tarihi Kongresi münasebetiyle Paris'te bulunurken yaptığı bu keşfi *Tevhîd-i Efkâr* gazetesinde haber vermiş, baskısı 1928'de tamamlanan *Türkiyat Mecmuası*'ndan ayrı basım olarak 1926'da neşredilen *Türk Klasik Edebiyatındaki Hususî Nazım Şekilleri: Tuyyug* adlı araştırmasında eserdeki malzemedan geniş surette istifade etmiştir. Eserin keşfinin kendisine ait olduğunu iddia eden Rıza Nur, risâlede zikri geçen *Mübeyyen* ile ilgili “muhtasar” sözünü kitabın adı sanmış, her iki hususta da F. Köprülü ile münakaşaya girişmiştir (Rıza Nour, “Le Moukhtaçar de Baber Chah”, *Türk Bilik Revüsü: Revue de Turcologie*, İskenderiye 1931, nr. 1, s. 86-92). F. Köprülü buna iki ayrı yazı ile cevap vermiş, eserin adının “Muhtasar” olamayacağını bir kere daha izah etmiştir (“Bâbü'r'ün Aruz Risalesi ve Mübeyyen'i”, “Nevâî ve Bâbü'r'deki Nazım Şekillerine Ait”, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, s. 240-246 [I], 246-254 [II]). Rıza Nur bu defa da yeni bir yazısıyla münakaşayı sürdürmek istemiştir (“Köprülüzade Fuad Beyin Cevabına Cevab”, *Türk Bilik Revüsü: Revue de Turcologie*, nr. 5, İskenderiye 1935, s. 99-162). *Arûz Risâlesi*'nin diğer Tahran'da Kütübhâne-i Saltanatı'deki Bâbü'r külliyyatı içinde bulunan diğer bir yazma nüshası hakkında ise ilk bilgileri Zeki Velidi Togan vermiştir (Z. V. Togan, *TTK Belleten*, s. 444 ve *İTED*, s. 152; 1252'de [1836-37] istinsah edilmiş Madras nüshası için bk. Hofman, I, 177). (Akün 1991a: 399)

Bâbü'r, aruzun her bahri ve meselesi hakkında çağdaşı şairlerle eskilerden Farsça ve Türkçe bol örnekler getirmektedir. Bununla Bâbü'r'ün Türk ve İran şiirini ne kadar iyi tanıdığı, malzemesinin ne derece zengin ve geniş bir okuma ve araştırmaya dayandığı belli olur (Akün 1991a: 398). Bu örneklerin büyük bir kısmı da Babür'ün kendi şiirlerinden oluşmaktadır.

Aruz risalesinin şimdiye kadar tespit edebildiğimiz 3 nüshası mevcuttur:

1. **Paris:** Bibliothèque nationale de France Suppl. Turc 1308 altında kayıtlıdır. Düzgün nestalikle siyah ve renkli mürekkeple yazılan 13 satırlık 172 varaktan oluşmakta ve Hacı Muhammed Semerkandî tarafından H. 940 (1533/1534) yılında istinsah edilmiştir. 1972'de İ. V. Stebleva tarafından Rusça ve İngilizce bir takdimle Moskova'da tıpkıbasımı yapılmıştır.

2. **Gülistan (Saltanatı):** Tahran Kitabhane-i Saltanati'den Gülistan Sarayı Kütüphanesi'ne nakledilen Babür Külliyyatı içinde yer alan mevzu bahis olan nüsha. Muhtemel en eski, fakat aynı zamanda en eksik nüshadır.

3. **Marmara:** Marmara Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu'nda YZ1742 ve sonradan eklenen "Buhara Lisani Aruz-ı Çağatay" adıyla kayıtlı olup sade nestalik yazısıyla siyah ve vezin isimleriyle başlıklar kırmızı, mavi ve altuni mürekkeple 206 varakta ve 13 satırda yazılmıştır. Müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemekte, iç kapakta Mustafa Talib el-Âmidî'ye (ö. 1873/74) ait olduğu yazılıdır. Doktora çalışmamız sırasında diğer nüshalarla kıyaslama sırasında Babür'e ait olan risalenin bir kopyasından ibaret olduğu anlaşılmıştır. Paris nüshasıyla çok benzerlik göstermesi hasebiyle iki nüshanın da müellif nüshasından kopyalandığını söylemek mümkündür. En düzgün aruz daireleri çizimlerine sahip olmakla birlikte risalenin her iki kısmını da içermekle en sağlıklı nüsha sayılmaktadır.

Bu nüshaların dışında 1958 yılında Doğu Türkistan'ın Kuçar kentinde de eserin bir nüshasının keşf edildiği ve akıbetinin bilinmediği ifade edilmektedir (Habibi 1972: 67; M. K. Hamrayev, Babür'ün Aruz Risalesi özetinin mukaddimesi, Almatı: 1969).

Muhammed Kerim Hamrayev 1969'da sadece Paris nüshasını esas alarak risalenin özetini 117 sayfada Rusça transkripsiyonu ile Çağatayca olarak "Türkçe Nazımlarının Teorisi Hakkında Makaleler" adlı Rusça eserinde yayımlamış, Kuçar nüshasına erişemediğini dile getirmiştir (Habibi 1972: 68).

Paris nüshasının (Bibliothèque Nationale Suppl. Turc. 1308; Blochet, *Catalogue*, II, 229) ardarda iki faksimile neşri yapılmıştır: Saidbek Hasan, *Zahîrüddin Muhammed Babur, Muhtasar*, Taşkent 1971; İ. V. Stebleva, *Zahîr ad-Dîn Muḥammad Bābur, Traktat Ob 'Aruze / Arûz Risâlesi*, Moskva 1972, sadece faksimile, önsöz ve indeks (ayrıca bk. A. M. Şçerbak, "Soçinenie Babura ob 'Aruze [Predvaritelnoe Soobsçenie]", *NAA*, nr. 5, 1969, s. 156-168; I. V. Stebleva, "İzveçeniya İz Traktata Babura Po Stihoslojeniyu [Aruzu]", *Pismenniye Pamyatniki Vostoka Ejegodnik*, Moskva 1970, s. 166-171). (Akün 1991a: 399)

Toplam 135 yapraktan oluşan Gülistan yazmasında aslında ek bölüm sayılan 2. kısım yazmanın en başta sayfalanmış ve toplam 59 yapraktan oluşmaktadır. Eserin esas kısmı ise ardından 77 yaprakta yer almaktadır. Eserin anahtar beytin değişiklerini içeren bu ek kısmı Paris nüshasında yokken Marmara nüshasının 175b-206b sayfaları arasında yer almaktadır.

Yaptığımız incelemeye göre büyük olasılıkla aynı nüshadan istinsah edilen ve büyük ölçüde benzerlik gösteren Paris ve Maramara nüshalarıyla karşılaştırıldığında Gülistan nüshasının esas kısmının büyük ölçüde eksik olduğu ortaya çıkmıştır. Eksik olan kısımlar Paris nüshasına göre aşağıdaki gibidir:

P. 10b/13-15a/05 (G. 17-18) arasında yaklaşık 6 varak (dairelerin çiziminin bulunduğu yapraklar) düşmüştür.

P. 16b/12-21b/01 (G. 19-20) arasında yaklaşık 7 varak eksiktir. Bu sayfalar da önceki yapraklar gibi daire çizimlerinin bulunduğu kısma denk gelir.

P. 23a/07-25a/13 (G. 22-23) arasında tahminen 4 varak eksiktir.

P. 27a/6-31a/07 (G. 25-26) arası tahminen 6 varak düşmüştür.

P. 033a/02-035b/13 (G. 28-29) arası tahminen 4 varak eksik.

P. 037b/09-040b/01 (G. 32-33) arası yaklaşık 4 varak eksik.

P. 043b/12-045b/02 (G. 37-38) arası tahminen 3 varak eksik.

P. 46b-47a (G. 39-40 arası) şecere çizimleri boş bırakılmıştır.

P. 59a/13-62a/07 (G. 58-59) arası tahminen 4 varak eksik.

P. 64b/09-67a/07 (G. 62-63) arası tahminen 4 varak eksik.

P. 69b/01-73b/04 (G. 65-67) arası tahminen 6 varak eksik.

P. 84a/12-85a/07 arasına denk gelen G. 66 ise aslında mevcut 73'ten önce gelmelidir.

P. 75b/07-78a/13 (G. 69-70) arası tahminen 4 varak eksik.

P. 80b/02-84a/12 (72-66) arası tahminen 6 varak eksik.

P. 86b/08-89b/08 (G. 74-75) arası tahminen 4 varak eksik.

P. 91b/06'den sonra ise risalenin 1. kısmı devam etmemektedir ("temme" işaretiyle sonlandırılmıştır).

Toplamda 1. kısımda mevcut nüshanın ara sayfalarından tahminen 62 varağının düştüğünü söylemek mümkündür. Demek 172 varaktan oluşan P. nüshasıyla karşılaştırmada G. nüshası mevcut olan toplam 77 varakla risalenin esas kısmının yarısından biraz fazlasını içermektedir.

Bazı benzer satırlar da bu nüshada eksik yazılmıştır.

Metnin sağlığı açısından Gülistan nüshası ne kadar daha okunaklı ve tercüme destekli olması hasebiyle yararlı olsa da Paris ve Marmara nüshalarına göre daha çok istinsah hataları ve yanlış anlaşılmalara barındırmaktadır.

Sebeb-i Telif

Babür, Aruz Risalesi'nde doğrudan bir işaretle bulunmasa da onun Babürname'de yukarıda zikredilen eleştirilerinden ve önceki eserleri eksik bulmasından böyle bir çalışmayı ortaya koymaya ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Keza Babür kendisi Babürname'de Cuma 2 Zilhicce 933 (30 Ağustos 1527) gününde bu risalenin düzenlendiğini dile getirir: "Cuma günü, Zilhicce ayının ikisinde, kırk bir defa okunan virde başladım. O günlerde, beytimi beş yüz dört vezinde takti ettim. Bu hususta bir risâle tertip edildi." (Arat 2000: 531-532). Bu kayıt aslında risalenin ekine işaret etmektedir.

Ek risalede Gülistan yazmasının Farsça giriş kısmında (M. 176b) yer alan bilgilere göre eserin yazılış gereği şu şekilde açıklanmıştır:

"Kıyassız hamd, şükür ve selamdan sonra hayret vadisinin sersemi Zahîrüddin Muhammed Bâbüür şöyle der: Benim Aruz'umun Horasan'a gittiği tarihte o yörenin şairlerinden birisi şu

"Kaşığa bargalı kõngül özige këlmedi nè'tey
yüzige tüşkeli közüm közige ilmedi ol ay"

beytini 252 vezinde takti 'edip yazmış, göndermişti. Hakikaten tam bir araştırma yapmış ve sözsüz bir incelemeyi yerine getirmişti. Fakat müsemmen, müseddes ve murabba 'olan şiirin vezin türlerinden tek müsemmen türüne denk geliyor ve müseddes ile murabba olan diğer ikisine denk gelmiyor. Dahası bütün bu vezinler 9 bahirdendir ve diğer 12 bahirden bir vezin bulunmaz. Durgun zihnimize geldi ki eğer bütün vezin türlerini kapsayan bir beyit olursa ve her 21 bahrin vezinleri bunda bulunursa daha beğenilir olacaktır. Şu kendi,

"Köz ü kaç u söz <ü> tili-ni mü diy
kad u had u saç u béli-ni mü diy"

beytimi 504 vezinde takti 'edip müsemmen, müseddes ve murabba 'vezin türlerinin hepsinde okudu[m] ve bu beyitte her 21 bahirden vezinler getirdi[m]. Nitekim bu cüzlerin ve varakların okuruna aydın ve bu rükünlerin ve vezinlerin bilicisine anlaşılmış olacaktır. İstirhamımız, bir yanlışlık ve hata olursa göz yummayıp (G. yumup) düzeltilmesine ve kusurlarının giderilmesine çalışmalarıdır."

Bâbüür hâtıratında, 933 (1527) yılı sonlarıyla ilgili vukuat ve konulardan bahsederken bir beytini 504 ayrı vezinde ifade ettiğini ve bununla ilgili olarak bir risâle

kaleme aldığı söyler (Vekāyi', s. 375; Arat 2000: 532). Sözü edilen bu risale sanıldığı aksine Aruz Risalesi değil, Paris nüshasında bulunmayan ve Gülistan ile Marmara nüshalarında yer alan ek bölümüdür.

Babür divanının Râmpûr nüshasında aruz risâlesini Hindistan fethinin sona erişinden iki üç yıl önce tamamladığını belirten kayıttan, Hindistan fethi 933 (1527) yılı yazında son bulduğuna göre, eserinin 930 veya 931 (1524 veya 1525) yılları arasındaki bir tarihte meydana gelmiş olduğu anlaşılır. *Bâbürnâme*'nin İlminski neşri nüshasının sonundaki ilâve metinde Bâbü'r'ün biri vezin konusunda, diğeri kafiyeye dair iki risâlesi bulunduğu belirtilir. İkincisinin isminin zikredilmemesine karşılık *Arûz Risâlesi*'nden, tarihçi Ebü'l-Fazl'ın da bildirdiği gibi (*Ekbername*, I, 118; İng. trc. Beveridge, I, 279), *Mufassal* adıyla bahsedilmektedir. (Akün 1991a: 399)

Babürname'nin Özbekçe nüshasının naşirleri olan Gulyamov ve Nebiyev de 1948'de Taşkent baskısının ilk cildine yazdıkları girişte aruz üzerine yazılmış "Mufassal" diye bir kitabı Babür'e atfetmişlerdir ve buradan da bilinen Aruz risalesi ile bu "Mufassal" kitabının aynı olup olmadığı kuşkusu doğmuştur (Habibi, 1972: 74).

Babür'ün eserlerinde "mufassal" (ayrıntılı) ve "muhtasar" (özet) tanımlarının eser adı sanılması ve araştırmacıları yanıltmasının sebebi aslında Paris nüshasında bulunmayan, Gülistan ve yeni tespit ettiğimiz Marmara nüshasında bulunan ek kısmın ayırt edilmediğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. "Mufassal" tanımı eserin esas kısmını (Paris nüshasının tamamı), "muhtasar" tanımı ise tek beytin değişkeleriyle 504 veznin örneklendirilmesini içeren ek kısmı işaret ettiği ortadadır. Ekbername'deki "O hazretin aruzda değerli risaleleri vardır, o cümleden bu fennin şerhi olabilecek "mufassal" bir kitap" (و آنحضرت را در عروض رسایل شریفست و از انجمله کتابیست مفصل که شرح آن فن تواند بود) şeklindeki kayıttan (Abul-fazl, 1877: 119) "mufassal" kelimesi açıkça "tafsilatlı" anlamında sıfat olarak kullanılmıştır⁶.

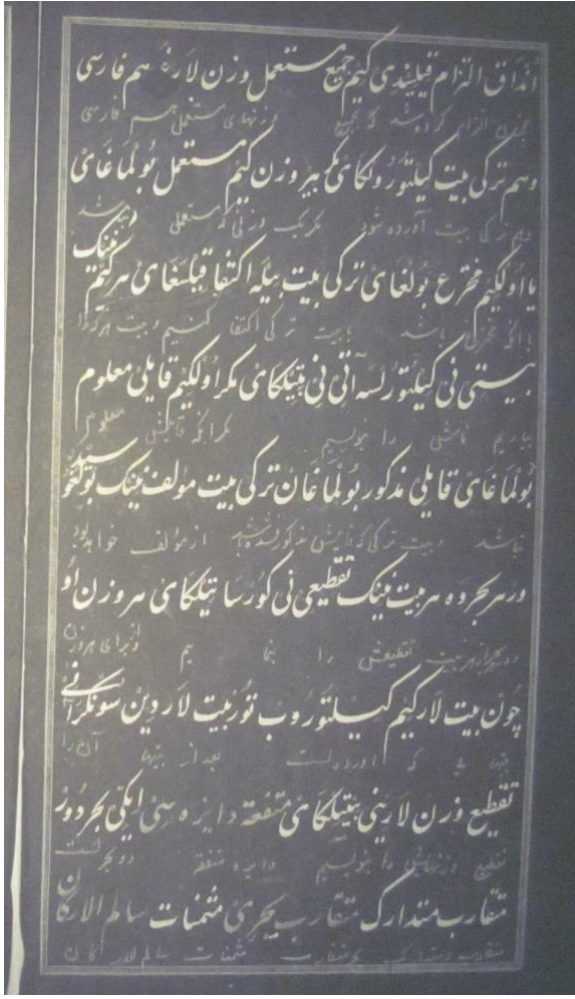
Risalenin Muhtevası:

Mir Alişir Nevayî'nin de Mizanü'l-evzan'ından esinlenerek ve bu eseri daha da gelişmiş yöntemlerle ileri taşıyarak yazılan eserde aruz terimleri açıklanmış, toplam 19 meşhur ve işlek bahr (mütekarib, mütedarik, hezec, recez, remel, vafir, kâmil, tavîl,

---

⁶ R. R. Arat Ekbername'deki bu cümleyi şu şekilde tercüme etmiştir: "O padişahın arûz ve kafiye için de risâleleri vardır. Bunlardan biri, Mufassal adında, bu fennin şerhi hakkındadır ve fevkalâde iyi tasnif etmişlerdir." (Arat 2000: 618)

Resim 1: Gülistan 25b (yeni sıralama)

medîd, basît, münserih, muzâra', muқтаzab, müctes serî', cedîd, qarîb, hafîf ve müşâkil) ve 2 az bilinen bahr ('arîz ve 'amîk) içinde yer alan 527 vezne yer verilmiş [P. 98a/5-6], örnek verilen beyitlerin yer yer taktî'i yapılarak aruza göre nasıl hecelendikleri gösterilmiştir. 527 vezin içinde 289 vezin işlek (müsta'mel), 248 vezin icat edilmiş (*muhtera'*), bunların içinde de her iki türden beğenilir (*maṭbū'*) olanları 162, beğenilir işlek 104, beğenilir icat ise 58 vezin olarak bildirilmiştir (P. 98a/6-8). Babür bu vezinlerden bazısının kendi icadı olduğunu da belirtmiştir.

Eserde vezin daireleri çizimleri ile bahirlerin ayırt edilmesi amaçlanmış, konunun daha da anlaşılır kılınmasına yardımcı olunmuştur. Toplamda 9 daire

(*müttefika*, *müctelibe*, *müctelibe-i müzahafe*, *müctelibe-i muhteraa*, *mü'telifa*, *muhtelifa*, *müştebihe*, *müşerri'a*, *müştebihe-i salime*) ve 2 şecere (*şecere-i ahrem*, *şecere-i ahreb*) eserde yer almaktadır. Yer yer Acem ve Türk şairlerinin yaklaşımları hakkında bilgi verilmiştir.

Eserin metni, mensur olarak Çağatay Türkçesiyle yazılmıştır. Ek kısmın girişi Farsça, sadece Maramara nüshasında bulunan bitiş kısmı ise Türkçe yazılmıştır. Çalışmanın bütün teorik kısımları Çağatay Türkçesi ve Farsça beyitlerle örneklendirilmiştir:

“Andaḳ iltizām kılındı kim cemî' müsta'mel vezn-larğa hem Fârsî ve hem Türkî beyt keltürülgey. Meger bir vezn kim müsta'mel bolmağay yā ol-kim muhtera' bolğay, Türkî beyt bile iktifā kılıngay. Her kim-ning beyti-ni keltürülse atını bitilgey, meger ol-

kim kıyılı ma'lüm bolmağay. Kıyılı mezkür bolmağan Türkî beyt mü'ellif-ning bolğusudur. Her baırda bir beyt-ning taqtı'ini körsetilgey. Her vezn üçün beytler kim keltürüp-tür beytlerdin sonğranı taqtı'-i veznlerini bitilgey." [25b/1-25b/8] (Bkz. resim 1).

(Şöyle gerekli görüldü ki bütün işlek vezinlere hem Farsça, hem de Türkçe beyit getirilsin. İşlek olmayan ya da icat edilmiş olan vezinde ise Türkçe beyitle yetindik. Söyleyeni bilinmeyenlerin dışında kimin beyti getirilse adını yazarız. Söyleyeni zikir olunmayan Türkçe beyit müellifin olacaktır. Her bahirde her beytin takti'i (dilimlemesi) gösterilir. Her vezin için getirilen beyitlerden sonra vezinlerinin takti'ini yazarız).

Örnek olarak kullanılan Türkçe beyitler tamamıyla Çağatayca şairlerin şiirlerinden alınmıştır. Risâlede şiirlerinden örnekler verdiği Türk ve Fars dilli şair sayısı 70'in üzerindedir. Türkçe şairler arasında Nevayi başta olmak üzere Babür'ün kendi şiirleri, Lutfî, Haydar Harezmi, Sultan Hüseyin Mirza, Baysungur Mirza ve Tırâzî gibi şairlerin; Farsça örneklerde ise Rûdekî, Nizamî, Hakanî, 'Attar, Husrew Dihlevî, Sa'dî, Selmân [Savecî], Hâfız, Kemâl [Hocendî], Câmî, Hilâlî [Çağatayî], Şahi gibi şairlerin beyitleri ilk sıralarda yer almaktadır. Az sayıda Arapça şiire de yer verilmiştir. Şairlerin isimleri derkenarda ve en düzgün şekliyle Marmara nüshasında yer almaktadır. Aruz Risalesi'nin giriş bölümünde, adını verdiği şahıs ve eser adlarından, beslendiği kaynakların zenginliğini ve onları dikkatli bir şekilde okuyup inceleyerek eleştirdiğini anlıyoruz (Seyhan, 2003: 91). Bâbü risalede, aruzcuların eserlerini incelemenin yanı sıra edebi eserlerin özelliklerinden de zaman zaman örnekleme babında söz eder.

Bâbü'ün aruz risâlesinin en mühim tarafı, onun da Nevâî gibi klasik aruz kitaplarında yer almayan Türk şiirine has olan *tuyuğ*, *koşuk*, *urguştek*, *türkî* nevinden vezinler üzerinde durmasıdır. Bâbü, Nevâî'deki mevcuda onda bulunmayan *öleng*, *tarhânî* gibi maddeler ilâve ettikten başka örneklerin dairesini daha da genişletir. Bâbü, Nevâî'deki muhabbetnâme, müstezad, arazvari vezinlerini zikre gerek görmemiştir. *Tarhânî*yi "çenge" yerine alır. Bâbü'ün izahları ile yalnız Türk şairlerince kullanılan vezinler hakkındaki bilgi daha açıklık ve zenginlik kazanmış bulunmaktadır. (Akün 1991a: 398). Ayrıca divan edebiyatında pek karşılaşmadığımız sanatların (örneğin ızhâru'l-muzmer, P. 75a, 131a, 132a, 147a, 138a, 138b, ...) ve vezinlerin yanı sıra bizzat geliştirdiği vezinleri de örnekleriyle göstermiştir (Yücel, 1995: 17).

Eserin Ek Kısımında Kullanılan Yöntem

Eserin “muhtasar” diye söz edilen ek kısmı Paris nüshasında bulunmamaktadır. Bu bölüm 3 sayfalık Farsça bir girişle başlamakta ve ardından 60 varakta şair kendi beytini değişik vezinlerdeki kombinasyonu ile yeniden şekillendirmektedir. Bu beytin aslı şu şekildedir:

“Köz ü kaş u til ü tişini mü diy
xad u qad u saç u bêlini mü diy”

Bu beyitteki bazı çekim eklerini değiştirmek suretiyle ve ünlülerde imale-zihaf tasarrufatı sonucu birçok varyasyon ortaya çıkarılmış, bütün 504 vezin için örnek anahtar bir beyit oluşturulmuştur. Önce beytin farklı bir değişkesi, ardından Gülistan nüshasında ince nesatalikle Farsça çeviri, altında ise kırmızı mürekkeple veznin açılımı ve tanımını yer almaktadır.

Babür, anahtar beytin formülize edilmesi için Arap harflerinin bütün imkanlarını kullanmaya çalışmış, bedii bir yöntem ortaya koymuştur:

Uzunlukları göstermek için leif-vav-ya okutucuları kullanılırken, kısa ünlü şeklinde okutulmak istenen değişkeler hareke ile belirtilmiştir. Örneğin köz sözcüğü “köz” [كُوز], “kö:z” [كُوز] biçimlerinde ve kaş kelimesi “kaş” [قَش] ve “ka:ş” [قَاش] değişkeleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu yöntemle yazar vezinleri karşılamak üzere tekil bir kalıp oluşturabilmiştir. Aynı şekilde 2. mısradaki hadd ve qadd sözcükleri şeddeli ve şeddesiz değişkeleriyle işlevsellik taşımaktadır.

Farsça çeviriye bakılırsa beytin kafiye ve redif kısmı 7 ayrı şekilde okunabilmektedir:

1. tilini mü diy “dilini mi diyeyim?” / bêlini mü diy “belini mi diyeyim?”
2. til neme diy “dili mi neyi söyleyeyim?” / bêl neme diy “beli mi neyi söyleyeyim?”
3. tilinmedi “söylenmedi; dilenmedi” / bilinmedi “bilinmedi”
4. til/bêl nimüdü “dil/bel göstergesi”
5. mu dé “bunu söyle”
6. mü dé “tüy diye söyle”
7. meddi “çekimi”

Yine Farsça çeviriye göre “söz” kelimesi zaman zaman “+sız” olumsuzluk eki olarak da “kaşsız” (بی ابرو) biçiminde kullanılmıştır. Bazı örneklerde ise “sız” (شما) zamiri biçiminde anlamlandırılmıştır.

Çekim eklerinde ise şair şu tasarruflara baş vurmaktadır:

- til “dil” (belirtisiz nesne durumunda)
- tili “onun dili” (3. t.ş. iyelik ekli)
- tilin “onun dilini” (iyelik sonrası belirtili nesne durumunda)
- tilini “onun dilini” (iyelik sonrası belirtili nesne durumunda)
- tilni “dili” (belirtili nesne durumunda)

Bu seçeneklere “ve” bağlacının da değişik okunuşları eklenmiştir:

1. “ve”
2. “u/ü”
3. “ū/ū”
4. “ø”

Örnek olarak:

[Ek.32b/3-4]

köz ü kaş u söz ü tilini mü diy

[kö:-zū-ka:- | -şū-sö-zū-ti:- | -li-ni:-mū-diy]

(چشم و ابرو و سخن زبانش مو بگویم)

“Göz ve kaş ve söz, dilini 'tüy' diyeyim”

hadd u kad u saç u belini mü diy

[had-dū-kad- | -dū-sa-çū-bè:- | -li-ni:-mū-diy]

(عارض و قد و گیسو کمرش بگویم)

“Yüz ve boy ve saç, belini mi diyeyim”

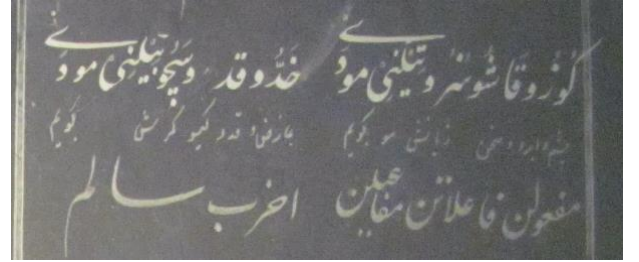
mef'ülün fā'ilātün mefā'ilün

[— — — | — . — — | . — — —]

Ahreb-i Sâlim

Farsça Çevirinin Keyfiyeti

Gülistan yazması meçhul bir mütercim tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. Satır altı tercüme mümkün olduğunca Türkçe sözdizimine göre her kelime/grubun altında öbek öbek, şiirlerde ise gerektiğinde devrik cümleler biçiminde verilmiştir.

Resim 2: G. 32b/3-4

Mütercimim iki dile de büyük ölçüde aşına olduğu söylenebilir. Fakat risalenin Farsça çevirisi birçok yerde araştırmacıya ipucu gösterse de bazı hususlarda yüzeysel sayılır. İlk anlamlardan yola çıkarak yaptığı bazı lafzî tercümelerde hatalara düştüğü görülmektedir. Örnek olarak:

- Sor- eylemi bazen “soğurmak, emmek” demek iken her yerde “sormak” diye çevrilmiştir. Örneğin: G. 52a/8’de “Kél ki yüzüñni körey ey yüzi gül / la‘1-ı lebiñni soray ey sözi mül” beytindeki “soray” kelimesi “be-pursîm” (soralım) diye tercüme edilmiştir.
- “cefâ kıılır (yār)” [54b/1] sıfat-fiil iken “cefa eder” diye yüklem gibi aktarılmıştır.
- “kél-gil” [كیل گیل] genelde “gel, gel” diye anlamlandırılmıştır (<> 70b/3 kél-gil “gel”).
- “Bêri güzêr kıılmay-sên nè boldı mâhım” [68a/1] mısarsında ilk kelime “beri” iken “biri” diye anlaşılıp Farsça “yekî” diye anlamlandırılmıştır.
- “Asru” kelimesi “ziyade, çok” anlamında iken genelde “asra-” (korumak, esirgemek) eylemiyle karıştırılarak “koru, esirge” diye tercüme edilmiştir.

Bazı yerlerde ise yanlış okuma ve aktarımlardan doğan çeviri hataları görülmektedir:

Paris ve Marmara nüshasındaki “Gülşening-din yel dek ey zîbâ nihâl / mên yaman bardım velî sên yahşî çal” beyti bu nüshada yanlışlıkla “Gülşening-din bildik ey zîbâ nihâl / mên yaman bardım velî sên yahşî çal” [59a/8] diye yazılmış, “Gül bahçenden bildik ey güzel fidan / ben kötü yaptım ama sen iyi [çalğı] çal” diye Farsçaya tercüme edilmiştir.

Parsi ve Marmara nüshalarında “Yüzide ol leb-i hândan körünür / sütke köp baksa belî çan körünür” biçiminde düzgün yazılmış olan beytin 2. mısrası Gülistan’da [59b/9] “songa” yazılıp “geriye” diye anlamlandırılmıştır.

Aynı şekilde 71b/8’de “koş” (çift) yerine “hoş” yazılıp Farsçaya bu şekilde tercüme edilmiştir.

SONUÇ

Tahran’ın daha önceki adıyla Saltanâfî ve devrim sonrası Gülistan Kütüphanesi’nde yer alan Babür Külliyyatı yanlış isimlendirme, sınıflandırma ve

sayfalandırma sonucu ve erişim zorluğundan dolayı uzun süre araştırmacıların dikkatinden uzakta kalmış, bu hususlar birçok yanlış ve eksik bilgiye yol açmıştır. Eserin mikrofilmli üzerinden yaptığımız incelemede külliyyatın içinde Babür'ün divanı dışında bilinen diğer eserlerinin tamamının yer aldığı tespit edilmiştir. Gülistan Kütüphanesi'ndeki "Vekayi-i Babürî" adıyla bilinen külliyyat içerisinde yer alan Babürname, Aruz Risalesi, Mübeyyen ve Risale-i Validiye Tercümesi harekeli, derkenarlı ve Farsça tercümeli olması hasebiyle araştırmacılar için büyük bir önem arz etmektedir.

Aruz Risalesi'nin Gülistan nüshasının esas önemi tam olan ek bölümünde ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu bölümde imla oyunları, değişik harekelendirmelerin yazıya yansıtılmasıyla birlikte Farsça tercüme de anahtar beyte kazandırılan farklı anlamların anlaşılmasında paha biçilmez işlev üstlenmektedir. Babür'e atfen kaynaklarda "mufassal" ve "muhtasar" tanımlamalarıyla Aruz Risalesi iki ayrı risale şeklinde sanılsa da aslında Paris nüshasında olduğu gibi bir esas metin (mufassal) ve daha sonra formülize etmek amacıyla buna eklenen ve Paris nüshasında bulunmayıp Gülistan (Saltanatı) nüshası ile yeni tespit edilen Marmara Üniversitesi Kütüphanesi nüshasında bulunan "muhtasar" bölümden oluşmaktadır.

Eserin ek kısmında yer alan anahtar beyit kombinasyonları, Türk dili özelinde fonetik, leksik ve morfolojinin hatta ortografinin aruz ölçüsünü bildirmek için seferber edilmiş olduğu benzersiz bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Yakın sesli biçimbirimler kullanılarak fonetik değişkeler oluşturma, ünlülerin kısalık-uzunluk niteliğini aruzu yansıtmak için zihaf ve imale için kullanma ve bunları ilginç bir şekilde Ebced imlasına yansıtma Babür'ün dilcilik dehasının ortaya çıkardığı benzersiz bir yöntem olarak karşımıza çıkar. Hat icadı ile de bilinen şair, dilin bütün imkanlarını kullanarak özgün ve spesifik bir yöntem geliştirmiştir. Aruzun bu şekilde özgün örneklendirilişi ancak Türkçenin fonetik ve morfolojik özellikleriyle mümkün olabilmektedir.

KAYNAKLAR

- ABUL-FAZL i Mubarak i 'Allami (1877), *The Akbarnamah*, ed. Mauwlati 'Abd-ur-rahim, Vol. I, Calcutta.
- ABUL-FAZL (1907). *The Akbarnama*, Translated from the Persian by: H. Beveridge, Vol. I, Calcutta.
- AKÜN, Ömer Faruk (1991a). *Bâbüür*, TDV İslam Ansiklopedisi, 4. C, s. 396-400, İstanbul.
-

- AKÜN, Ömer Faruk (1991b). *Bâbürnâme*, TDV İslam Ansiklopedisi, 4. C, s. 404-408, İstanbul.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1943/1946). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi, Babur'un Hatıratı*, C. I, TTK yay., Ankara: 1943; C. II, Ankara: 1946.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2000). *Baburnâme "Babur'un Hâtıratı"*, T.C. Kültür Bakanlığı, 3. baskı, Ankara.
- ATABAY, Bedri (1978). *Fihrist-i Kutub-i Edebi-İrfânî-i Gencîne-i Kutub ve Nefâis-i hattî-i Kâh-i Gulistân*, Tahran: Kâh-i Gulistân.
- BABÜR, Zahirüddin Muhammed (935). *Vekâyi'-i Bâbüri (Külliyat-ı Babür)*, Tahran Gülistan Sarayı Müzesi Kütüphanesi, yazma (mikrofilm).
- BACQUÉ-GRAMMONT, Jean Louis (1969). *Bâbur-nâma* (Fergana bölümünün Elphinstone, Haydarâbad ve Tahran nüshalarına dayanılarak yapılan tenkitli metin ve Fransıca tercümesinden ibaret olan doktora tezi).
- BAVERIDGE, Annette S. (1923). "Further Notes on Baburiana (II. Paternal Counsels Attributed to Bâbur in a Bhopal MS.)", The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No. 1 (Jan., 1923), pp. 75-82.
- HABİBİ, Abdülhay (1972). *Zahireddin Muhammed Babur Şah*, Kabul: Bayhaqi.
- KAÇALİN, Mustafa S. (2011). *Niyâzî: Nevâyi'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıkları (el-Luğatu'n-Nev'âyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Cağat'âyye)*, TDK: Ankara.
- SEYHAN, Tanju Oral (2003). "Zahuriddin Muhammed Babür'ün Mübeyyen Adlı Eseri", İlmî Araştırmalar 15, 91-112, İstanbul.
- STEBLEVA, İ. V. (1972). *Zahîr ad-dîn Muḥammad Bâbur Traktat Ob 'Arûze (Zahîreddin Muhammed Babür Aruz Risâlesi)*, Moskva.
- ŞEN, Mesut (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur "Baburname" [Giriş - Metin (Kabil ve Hindistan bölümleri) - Açıklamalı Dizin]*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi (1960a). "Tahran Kütüphanelerinde Hindistan'dan Gelen Eserlerde Çağatay Dil ve Temürlü Sanat Âbideleri", TTK Belleten, C. XXIV, nr. 95, 441-445, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi (1960b). "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", İTED, III/1-2, s. 133-160, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- YÜCEL, Bilâl (1995). *Bâbüri Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.